

Az EU és a déli Mediterráneum: együttműködés kihívásokkal

N. Rózsa Erzsébet¹ – Szigetvári Tamás²

Az Európai Unió a Földközi-tenger déli/keleti partjának országaival évtizedes, háromszorosan intézményesített komplex kapcsolatrendszert működtet. Bár a földrajzi közelség okán ennek az ókorig visszanyúló hagyományai vannak, valójában az európai rendszerváltások teremtették meg azt a politikai környezetet, melyben lehetségessé vált a Földközi-tenger térségének, mint egésznek a felfogása. Az európai integráció fejlődéséből következően a Mediterráneum és/vagy euro-mediterrán térség részévé vált az EU minden tagállama. Ez az intézményes együttműködés a kapcsolatok minden aspektusára kiterjed: politikai, biztonságpolitikai, gazdasági-pénzügyi, társadalmi-humanitárius pillérekkel rendelkezik, bilaterális és multilaterális megállapodásokon és együttműködésen nyugszik, illetve 2008 óta egy konkrét, projekt-alapú aspektussal is kiegészült. Azt mondhatjuk, hogy ez a kapcsolatrendszer nemcsak szervesen illeszkedik az Unió közös kül- és biztonságpolitikájához, de egyben az Unió számára az egyik legfontosabb terület, ahol globális aktorként tud fellépni.

A térség stabilitása ugyanakkor alapvető az Európai Unió szempontjából, hiszen ennek megbomlása radikális politikai irányzatok térnyeréséhez, a működőképes államok felbomlásához, a migrációs nyomás erősödéséhez vezet. Ebből adódóan az EU-nak a közvetlen gazdasági érdekek (energiaforrások, hozzáférés a piacokhoz) mellett alapvető fontosságú a térség prosperitása, a növekvő népesség mellett is fenntartható, működőképes gazdasági rendszerek létrejötte. Az intézményes együttműködést ugyan ezen prioritások mentén hozták létre, az eredmények azonban megkérdőjelezhetők. Az együttműködés gazdasági pillére nem volt képes fenntartható gazdasági növekedést indukálni, az „arab tavasz”, majd az azt követő politikai dezintegrációk és átrendeződések, polgárháborúk, a radikális politikai erők térnyerése, az erősödő migrációs nyomás éppen azok a tényezők, amelyektől már a kilencvenes évek eleje óta tart az Európai Unió, és amelynek elhárítása nem volt sikeres.

1. Az Euro-Mediterrán egység és intézményes keretei

A Közel-Kelet és Észak-Afrika (MENA), mint a világ egyik legkonfliktusosabb régiója, évtizedek óta komoly kihívást jelent tágabb értelemben Európa, szűkebben az európai integráció számára. A kihívások egy része a földrajzi közelségből adódik, amely a történelmi és hagyományos kapcsolatok mellett a közös civilizációs térben is megjelenik. Az Európai Unió

¹ A tanulmány első része a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15. „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” projektben készült „Az Európai Unió szerepvállalása a Közel-Keleten és a Mediterráneumban” című tanulmány alapján készült

² A tanulmány második része (2-5. rész) a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

azonban globális szereplőként felelős és felelősséget vállaló politikai aktor, amely saját közvetlen térségében olyan feladatokat hajlandó ellátni, melyeket a világ vezető hatalmai, az Egyesült Államok, de Oroszország vagy Kína sem tudnak, vagy nem akarnak. Az Európai Unió a MENA régió számos kérdésében – közvetítőként vagy missziók formájában – szerepet vállal, és az utóbbi évtizedekben intézményesített együttműködést alakított ki a térség földközi-tengeri régiójával, a partmenti államokkal.³

A Mediterráneum, azaz a Földközi-tenger térsége a hidegháború végét követően vált – éppen az uniós politikán keresztül – egyetlen, politikai értelemben felfogott régióvá, hiszen a Földközi-tenger medencéje a Római Birodalom óta soha nem tartozott egy politikai egységbe. A Római Birodalom tehát akár az Unió előképének is tekinthető: az egyetlen olyan politikai formáció volt, mely a Földközi-tenger teljes partvidékét, így délen és keleten a partmenti sávot, északon azonban a birodalom minden európai területét (így pl. Pannoniát vagy a brit szigetek meghódított részét is) magába foglalta. A Római Birodalom hanyatlását követően azonban érvényesültek a térség – földrajzi tagoltsága által is elősegített – sajátosságai: a Földközi-tenger medencéje, egy összetartó politikai erő híján, túlságosan nagy, számos kisebb-nagyobb földrajzi al-régióból áll, így nem egyben tartható. A medence partján három különböző nagy civilizáció (nyugati, szláv-ortodox és iszlám) jelent meg, különböző társadalmi-kulturális, így eltérő fejlődést generálva. Végül az európai nacionalizmus következményei (nemzetállamok) és a gyarmatosítás tovább árnyalták a képet. A hidegháború bipoláris szemlélete az addigra kialakult sokszínűséget látszólag ugyan leegyszerűsítette, de nem tudta feloldani.

Ennek a bipoláris szembenállásnak az eltűnése azonban olyan helyzetet teremtett, amelyben a Földközi-tenger északi partján az európai integráció kibővíthetett, és a déli és a keleti part országainak bevonásával egy olyan nagy régiót hozhatott létre, melyet „a béke, a stabilitás és a fejlődés közös térségévé” kívántak tenni.⁴ Ennek alapjául a „biztonság” kibővíült értelmezése szolgált és egybeesett az Európában a hidegháború végét követő „regionalizmus-hullámmal”, melynek keretében a történelmi, de a politikai szembenállás miatt szétszakított régiók új életre keltek, és új régiók jöttek létre. Ennek hatására jött létre a Mediterráneumban – részben az európai mintát követve, részben egyfajta megfelelési kényszer alatt – az Arab Maghreb Unió is.⁵

Az új euro-mediterrán nagyrégiót pusztán földrajzi eszközökkel nem lehet kijelölni, hiszen az északi parton az Európai Unió található, a kibővülések okán folyamatosan változó tartalommal és földrajzi határokkal, míg a déli/keleti parton a partmenti fekvés földrajzi meghatározója mellett – a Szahara sivatagi sávjában az adott államok politikai határai jelölik ki a régió határait.

³ Formálisan ugyan létezik az EU-GCC (Gulf Cooperation Council – az Öbölmenti Együttműködés Tanácsa) együttműködési fórum, ez azonban gyakorlatilag nem működik. A palesztin-izraeli konfliktusban közvetítő szerepet játszó Kwartettnek az EU is a tagja, azonban jelenleg ez sem működik.

⁴ Barcelonai Nyilatkozat, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM:r15001>

⁵ Az Arab Maghreb Uniót 1981-ben az öt észak-afrikai arab ország, Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia és Mauritánia hozták létre, politikai, védelmi, gazdasági és kulturális együttműködés céljából. Az alapító szerződés szövegét ld. pl. <http://www.diplomatie.gov.tn/index.php?id=303&L=2>

Mivel tehát elsősorban politikai kijelölésről van szó, az euro-mediterrán együttműködés határai – politikai megfontolások mentén – eseti alapon a déli/keleti parton is változtathatók, és változtak is.⁶

Az euro-mediterrán térség koncepciójának alapja az immár komplexen értelmezett biztonság oszthatatlan volta, azaz annak felismerése, hogy a biztonsági fenyegetések határokon átívelően jelentkez(het)nek. A Földközi-tenger déli/keleti partjának demográfiai, szociális, gazdasági, környezeti, kulturális, stb. viszonyai ugyanúgy hatnak az Európai Unióra, mint a katonai, biztonságpolitikai és politikai történések, és viszont. Ennek a felismerésnek még a hidegháború enyhülő szakaszában összeülő Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet ún. Helsink-i Záródokumentuma is hangot adott,⁷ amelyben külön fejezet foglalkozik a Mediterráneum biztonságával és az együttműködés szükségességével.⁸

Ezt a megváltozott, immár egy egységként felfogott Mediterráneum-koncepciót tükrözi a Buzan-féle regionális komplexum elmélet alapján Astrid Boening elmélete, mely a Mediterráneumot, mint önálló biztonsági (szub-) komplexumot tételezte (Boening 2008).⁹ A biztonság egyes szektorainak vizsgálata a Földközi-tenger északi és déli partjának egymásra utaltságát még inkább bizonyítja.

Ezek a szoros összefüggések az Európai Unió által kezdeményezett euro-mediterrán együttműködésben, azok intézményesített – egymásra épülő és bizonyos szempontból egymást meghaladó – programjaiban öltöttek testet, melyek az Unió euro-mediterrán térségben megvalósított szerepvállalásának kereteit adják. 1995-től, az euro-mediterrán partnerség elindításától 2016-ig, a Globális Stratégia meghirdetéséig nemcsak a keretek változtak – a külső környezet, illetve az Európai Unió belső változásai miatt -, hanem a hozzájuk rendelt eszközkészlet is.

1.1. Az Euro-Mediterrán Partnerség (EMP/Euro-Mediterranean Partnership)

Az Euro-Mediterrán Partnerséget 1995. november 27-28-án Barcelonában indította az Unió akkor 15 tagállama, valamint a Földközi-tenger déli-keleti partjának 12 állama (Marokkó, Algéria, Tunézia, Egyiptom, a Palesztín Hatóság, Izrael, Jordánia, Szíria, Libanon, Törökország + Málta és Ciprus). A Barcelonai Nyilatkozat hangsúlyozza a Földközi-tengeri térség stratégiai fontosságát, a szomszédságon és közös történelmen alapuló együttműködés és szolidaritás jelentőségét. Az együttműködés megvalósítására olyan multilaterális keretet hozott létre, melyben a partnerországok három nagy témakörben (politikai-biztonságpolitikai, gazdasági-pénzügyi, kulturális-humanitárius), és formálisan két szinten kezelik kapcsolataikat:

⁶ Pl. Jordánia vagy Mauritánia részvétele az egyes euro-mediterrán együttműködési formákban, ld. később.

⁷ Helsink-i Final Act, Chapter III, p. 13., <http://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>

⁸ Questions relating to Security and Co-operation in the Mediterranean, Helsink-i Final Act, pp. 36-37., <http://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>

⁹ A hidegháború végét követően a nemzetközi kapcsolatok elméletében különféle törekvések jelentkeztek az átalakuló világ és világrend értelmezésére, melyek között Barry Buzan és szerzőtársai a regionális biztonsági komplexumok koncepcióját vezették be. (Buzan et al 1998)

bilaterálisan az Európai Unió a déli/keleti parti államokkal egyenként, ún. euro-mediterrán (euro-med) társulási megállapodások formájában, regionálisan tematikus multilaterális keretekben.

A Barcelonai Nyilatkozat a politikai és biztonságpolitikai partnerség keretében rendszeres időközönként megerősített politikai párbeszédet irányoz elő, melynek célja egy közös stabil és békés térség megteremtése, a nemzetközi jog és az emberi jogok tiszteletben tartásával. A résztvevők a demokrácia megerősödését és elterjedését kívánják segíteni a térségben, de tekintettel lesznek minden állam jogára, hogy saját rendszerét maga határozza meg. Tartózkodnak a beavatkozástól más partnerállamok belügyeibe és tiszteletben tartják a többi állam területi integritását, a vitákat békésen rendezik. Együttműködnek a terrorizmus megelőzésében és az az elleni harcban, csakúgy, mint a szervezett bűnözés és a kábítószer-kereskedelem elleni fellépésben. A politikai partnerség keretében a partnerországok külügyi intézetei egy hálózatot hoztak létre (EuroMeSCo), melyben közös projektek, tanulmányok, konferenciák biztosítják az intenzívebb eszmecserét.

A gazdasági és pénzügyi együttműködés keretében megjelölt közös célok a fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődés ütemének felgyorsítása, a térségen belüli fejlődési szakadék lecsökkentése, a regionális együttműködés és integráció támogatása. A Nyilatkozat 2010-re a Mediterrán Szabadkereskedelmi Térség létrehozását irányozta elő, ami az új típusú euro-med egyezményeken és szabadkereskedelmi megállapodásokon alapult (volna). Az ennek támogatására létrehozott pénzügyi alapba (MEDA) az Európai Tanács 4 685 millió ECU-t biztosított az 1995-1999 közötti időszakra. (A MEDA-II keretben 2000-2006 között 5,35 milliárd euro állt rendelkezésre.)¹⁰ Ezt egészítették ki az EIB által nyújtandó megnövelt összegű, mintegy 5 milliárd ECU értékű kölcsönök és a tagállamok által nyújtandó kétoldalú pénzügyi hozzájárulások.

A szociális, kulturális és emberjogi partnerség keretében a kultúrák és vallások közötti párbeszéd, a társadalmi átalakulás és a civil szervezetek közötti együttműködés, a civil társadalmak fejlődésének elősegítése volt a cél. Ennek érdekében 2005-ben létrehozták az Anna Lindh Alapítványt, a civilizációk közötti párbeszéd elősegítésére az euro-mediterrán térségben. Az Alapítvány egyben az euro-mediterrán identitást kívánja megjeleníteni és erősíteni. Az alapítvány székhelye Alexandria (Egyiptom). Az alapítvány egy olyan euro-mediterrán hálózatot vezet, mely a partnerországok nemzeti hálózataiból épül fel („hálózatok hálózata”). A hálózatok tagjai kizárólag civilszervezetek lehetnek. Az alapítvány olyan kulturális programokat támogat, melyeket északi parti és a déli/keleti parti civil szervezetek együtt valósítanak meg.¹¹

¹⁰ EU-MEDA cooperation context and implementation. Evaluation of the Council Regulation N° 2698/2000 (MEDA II) and its implementation, Final Report, Volume I, June 2009, 11-16. o., http://ec.europa.eu/europeaid/how/evaluation/evaluation_reports/reports/2009/1264_vol1_en.pdf

¹¹ Bővebben ld. az Anna Lindh Alapítvány honlapját <http://www.euromedalex.org/En/AboutUs.htm>

1995 után fokozatosan kiépültek a partnerség intézményeinek alrendszerei. A politikai-biztonságpolitikai pillér keretében a külügyminiszteri konferenciákra kezdetben rendszertelenebbül, később éves rendszerességgel került sor. A külügyminiszteri értekezletek mellett szakminiszteri találkozókra is sor került. A partnerországok külügyminisztériumaiban létrehozták az ún. főtisztviselő (senior official) és a nemzeti koordinátor (national coordinator) posztokat, melyeket betöltő hivatalnokok havi rendszerességgel találkoznak az euro-mediterrán térségben felmerülő kérdések megvitatására. 2004-ben megalakult az Euro-Mediterrán Parlament, amelynek 240 tagjának felét az Unió tagállamai (a nemzeti parlamentek 3-3 tagja, valamint az Európai Parlament 45 tagja), másik felét a partnerségben résztvevő déli/keleti parti államok delegálták. Megkezdődött az Euro-Mediterrán Demokratikus Államok Közössége Alkotmányának kidolgozása, amely azonban – nem utolsósorban az uniós alkotmányos szerződés elfogadtatásának sikertelensége miatt – nem valósult meg.

Az euro-mediterrán együttműködés korlátai és lehetőségei azonban már a barcelonai folyamat kezdetén is nyilvánvalóak voltak. A térség túl nagy, földrajzilag, történelmileg és politikailag több kisebb régióra osztható, melyek amellet, hogy tagadhatatlanul rendelkeznek közös jellemzőkkel (éghajlat, nyelv, vallás, kultúra), számos olyan egyedi tulajdonsággal és/vagy konfliktussal is bírnak, melyek a régió többi részét nem érintik.

Az arab-izraeli konfliktus, illetve békefolyamat szereplői résztvevői a barcelonai folyamatnak. Bár a Barcelonai Nyilatkozat preambulumban említette a közel-keleti békefolyamatot, melyet támogatni kívánt, kifejezetten hangsúlyozta, hogy "ennek az euromediterrán kezdeményezésnek nem célja, hogy helyettesítsen más tevékenységeket és kezdeményezéseket, melyeket a térség békéje, stabilitása és fejlődése érdekében tettek". A barcelonai folyamat ahhoz adott keretet Európa számára, hogy az arab-izraeli konfliktuson *kívül* tudjon párbeszédet folytatni déli szomszédaival.

Az Európai Unió a Mediterráneumban elsősorban gazdasági vonzerővel rendelkezett, és a 2008-as gazdasági válságig potenciális befolyása gazdasági erejében rejlett. A déli országok legtöbbször Európába exportálják termékeinek több mint 50 százalékát, ezért ezek számára a kétoldalú kapcsolatok, az új piacok megnyitásának lehetősége vonzó volt. Európa számára viszont ezek a piacok elhanyagolható jelentőségűek, részben minőségük, részben termékszerkezetük miatt. A gazdasági érdekeltség és befolyás aránytalanságától azt is várták, hogy az európai gazdasági potenciál politikaivá válható legyen, azaz – a békefolyamat jelszavának módosításával – "gazdaságot biztonságért". Ennek az elképzelésnek azonban a 2008-tól jelentkező gazdasági válság gyakorlatilag véget vetett.

A közös térség további komoly problémája volt és maradt, hogy a két part közötti kapcsolatrendszer sugaras szerkezetű volt, azaz javarészt az Európai Unió és az egyes déli államok közötti bilaterális kapcsolatokról állt. A Dél-Dél együttműködés elősegítésére ugyan 1994-től megpróbálták az egész térség országait átfogó gazdasági konferenciákat (MENA)

szervezni, azonban a közel-keleti politikai események következtében a konferenciák sorozata megszakadt.¹²

A szociális, kulturális és emberjogi partnerség keretében a civil társadalom szerepének fontossága is hangsúlyozottabbá vált. Előtérbe kerültek a civil szervezetek (NGO), ami felvetette a nagy kérdést, hogy vajon az úgynevezett iszlám fundamentalista szervezetek NGO-k-e avagy sem. A déli part többé-kevésbé autoriter rendszereiben kérdéses az is, hogy mennyire engedi az állam működni az NGO-kat általában, illetve a terrorcselekmények végrehajtásával is vádolható, de karitatív tevékenységet is végző szervezeteket.

A 2005. november 27-28-án Barcelonában megrendezett 10 éves évforduló világosan megmutatta az együttműködés korlátait. Miközben tíz év alatt az Európai Unió kibővült (tíz új taggal, melyek közül kettő – Málta és Ciprus – déli/keleti „parti” államként már korábban is részese volt a folyamatnak), a rendezvényen a déli/keleti parti államok közül mindössze Törökország (Recep Tayyip Erdoğan miniszterelnök) és a Palesztín Nemzeti Hatóság (Mahmúd Abbász elnök) vettek részt. A déli/keleti parti államok nehezményezték az Európai Unió „diktátumát”, amit az Unió saját „normatív hatalmaként” értelmezett, különösen az európai normák (pl. demokrácia, stb.) terjesztése terén, emellett többen azért sem vettek részt, mert az uniós államok egy terrorizmus-ellenes megállapodást kívántak elfogad(tat)ni, amelynek nyelvezetével és tartalmával az arab országok – a palesztin-izraeli konfliktus diktálta helyzetben - nem tudtak egyet érteni. Ennek, illetve a számtalan jogos kritika ellenére, az euro-mediterrán partnerség intézményesült és fontos eredményeket tudott felmutatni. Talán a legfontosabb az volt, hogy a partnerséget minden részes állam immár kész tényként és kötelező feladatként fogta fel, belátva, hogy a barcelonai folyamatnak nincs alternatívája.

1.2. Az Európai Szomszédságpolitika (ENP/European Neighbourhood Policy)

Az Európai Unió keleti kibővítése azonban új helyzetet teremtett, melyben az Unió új eszközökhöz fordult, melynek kerete az Európai Szomszédságpolitika lett. 2003 márciusában a Bizottság kidolgozta és a Tanács és az Európai Parlament elé terjesztette a „Tágabb Európa – Szomszédság: Új keret keleti és déli szomszédainkhoz fűződő kapcsolatainknak”¹³ című dokumentumot, melyben egyrészt kijelölték Európa új „szomszédságait”, másrészt meghatározták az Unió és a szomszédságok közötti viszony/kapcsolattartás alapjait: az Európai Unió felelősséggel rendelkezik szomszédai irányában; meg akarja osztani a szomszédokkal a bővítés eredményeit és el akarja kerülni új választóvonalak kialakulását. Az Uniónak érdeke és kötelessége a stabilitás és a gazdasági fejlődés elősegítése új határain túl. Ezért hosszú távú reformokat szorgalmaz és segít elő, a fenntartható fejlődés és a kereskedelmi kapcsolatok eszközeivel. Az Unió célja a gazdasági jólét övezetének létrehozása és a baráti szomszédi viszonyok megteremtése. Belátva azonban, hogy a szomszédos országok

¹² Az első MENA konferenciát 1994-ben Casablancában rendezték, majd 1995-ben Ammánban, 1996-ban Kairóban, végül 1997-ben Dohában került sor újabb konferenciákra.

¹³ Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf

nagyon különbözőek lehetnek, illetve, hogy az Unió velük ápolt kapcsolatai nem azonos ütemben fejlődnek, az új szomszédságpolitika a kapcsolatok fejlesztését ezért bilaterális alapon képzelte el, azaz minden országgal olyan ütemben haladnak előre, ahogyan az adott ország „teljesít”.

Az Európai Bizottság 2004 májusában terjesztette elő az új szomszédságpolitikát végleges formába öntő ún. Stratégiai Dokumentumot (Strategy Paper) és a leendő új szomszédokról készített országjelentéseket. A Stratégiai Dokumentum lefektette az alapelveket (közös értékek, a jog uralma, jó kormányzás, emberi jogok, beleértve a kisebbségek jogait is, jószomszédi kapcsolatok, piacgazdaság, fenntartható fejlődés stb.), kijelölte az új szomszédságpolitika földrajzi területét és a végrehajtás módszereit. A Mediterráneum (Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Izrael, a Palesztín Hatóság, Jordánia, Szíria és Libanon) és Kelet-Európa (Ukrajna, Moldova és Belorusz) mellett megjelent a Dél-Kaukázus (Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán) is.

A Stratégiai Dokumentum és az országjelentések alapján a Bizottság 2004 decemberében beterjesztette a partner országokkal közösen elkészített első akcióterveket. Az akciótervek közös megegyezéssel meghatározták azokat a prioritásokat, feladatokat, melyek végrehajtása közelebb viszi a partner országokat az Európai Unióhoz. Ezek között olyan prioritások szerepeltek mint a politikai párbeszéd és reform, kereskedelmi és gazdasági lépések, társadalmpolitika, civil társadalom stb., azaz az Unió tulajdonképpen az euro-mediterrán partnerségből ismert komplex megközelítést alkalmazza, ugyanakkor egyfajta feltételeességet is előírt a három pillér között. Az akciótervek végrehajtását rendszeresen ellenőrzik és az előrelépés függvényében alakítják tovább. A további országjelentések tartalmazzák a kétoldalú megállapodások és a reformok végrehajtását, és az akciótervek továbbfejlesztésének alapjául szolgálnak.

A Szomszédságpolitika külön figyelmet szentelt már meglévő regionális és szub-regionális együttműködések megerősítésének. Az Unió szándéka szerint megerősítette az euro-mediterrán partnerséget is, amennyiben az euro-med társulási megállapodások rendszerét felváltották az akciótervek, melyekben nemcsak megjelent a partnerség komplex megközelítése, de a kapcsolatok további fejlesztésének feltételül szabta az akciótervek teljesítését.

1.3. Az Unió a Mediterráneumért (UfM)

2008-ban a francia elnök Nicolas Sarkozy egy új együttműködést javasolt, melynek célja az volt, hogy megakadályozza az esetleges török uniós csatlakozást,¹⁴ és ehelyett egy ún. Mediterrán Unióban egyesítette volna a Földközi-tenger parti államait. Angela Merkel kancellár azonban nagyon határozottan állást foglalt amellett, hogy a már meglévő struktúrák (EMP, ENP) szó sem lehet újabb hasonló intézményről, melyben az Unió tagjainak csak egy

¹⁴ A török csatlakozási tárgyalások 2005-ben kezdődtek meg, és ugyan a kimenetelük „nyitott” volt, azaz még sikeres tárgyalások esetén sem garantálta Törökország uniós tagságát.

része venne részt. Az újonnan megszülető struktúra tehát egy kompromisszum eredménye lett, ennek megfelelően koncepciója fokozatosan alakult. Az Unió a Mediterráneumért így magába foglalta egyrészt az Unió (akkor) 27 tagállamát és további 16 déli/keleti parti államot, és újra bevezette a mediterrán együttműködés multilaterális/regionális aspektusát. Az Unió a Mediterráneumért - a barcelonai folyamat három pillérében folytatott együttműködés mellé - hat nagy projektet jelölt ki: a Földközi-tenger szennyezésének felszámolását, a tengeri és szárazföldi közlekedési vonalak fejlesztését, civil védelmi kezdeményezést a természeti és ember-okozta katasztrófák elleni közdelmet, a mediterrán napenergia programot, az Euro-Mediterrán Egyetem megalapítását Szlovéniában, valamint a Mediterrán Üzleti Fejlesztési Kezdeményezést, melyet mikro-, kis- és középvállalkozások támogatására hoztak létre.¹⁵ A projekteket kifejezetten úgy választották ki, hogy kiegészítse,¹⁶ de ne ismétlje meg (ne duplikálja) az euro-mediterrán partnerségben már futó programokat. Másrészt ezek a projektek az északi és déli part országai számára kölcsönösen előnyös és hasznos programok voltak, melyekben nem az európai „normatív hatalom” (diktátum) érvényesült, hanem beleillett az UfM „közös tulajdonlás” és közös irányítás elképzelésébe. Ezt a Barcelonában felállított titkárság és társ-elnökség (egy északi és egy déli társelnökkel) intézménye is jelzi. Mivel az uniós költségvetésből nem kívántak újabb összegeket fordítani erre a célra, az UfM kifejezett célkitűzése volt a privátszféra bevonása. Megjelöltek három kiemelt témát is: a nők társadalmi-gazdasági támogatását, a fiatalok lehetőségeinek bővítését és a fenntartható fejlődést.¹⁷

Az Európai Szomszédságpolitikát a déli szomszédságban igyekeztek összekapcsolni az euro-mediterrán partnerséggel, a strukturális különbözőség ellenére, ami a bilaterális és multilaterális megközelítések és fórumok között adódott. A hiányosságokat azonban hamar elfedték a déli part eseményei, az arab tavasz történései. Így 2015-ben a Szomszédságpolitika felülvizsgálatára került sor, melyben tovább erősítették az egyes országok különbözőségének megfelelő rugalmasság, valamint a közös tulajdonlás elvét.¹⁸ Az új megközelítés alapja a térség stabilizálása, a „resilience”¹⁹ és a biztonság. Mindez rámutatott arra, hogy biztonság és a stabilitás a különböző euro-mediterrán együttműködésekén átívelő prioritás, miközben az Unió eszközei eddig elégtelennek bizonyultak.

¹⁵ Bővebben ld. Remek Éva: Az Európai Unió és a Közel-Kelet I., készült a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés projektben, megjelenés alatt

¹⁶ Ezért az együttműködés nevét is összevonták: Unió a Mediterráneumért – a barcelonai folyamat.

¹⁷ Union for the Mediterranean. Mission. <http://ufmsecretariat.org/who-we-are/>

¹⁸ http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1334_en.htm

¹⁹ A „resilience” fogalom az uniós terminológia új kulcsszava, alapvetően „ellenállóképességet” jelent, használata azonban még nem pontosult. A 2011-es arab tavaszban az arab monarchiák forradalommal szembeni ellenállóképességét jelentette, de a 2016-os Globális Stratégiájában ennél sokkal bonyolultabb jelentéssel bír, kb. „ellenáll a visszahúzó, haladással ellentétes erőknél, miközben képes alkalmazkodni az új kihívásokhoz.” Ez volt az egyik témája az EU Institute of Security Studies éves konferenciájának „Resilience in the south” című paneljének is. Brüsszel, 2017. június 20-21.

1.4. A Globális Stratégia

A 2016-ban elfogadott Globális Stratégiával az uniós szerepvállalás új szakaszba lépett. Egyrészt jelezte, hogy az Unió kilábalta a gazdasági-pénzügyi válságból, és ismét kész és képes globális szereplőként megjelenni a nemzetközi rendszerben. Másrészt a Globális Stratégiával az Unió a Mediterráneumon jóval messzebbre tolta annak a régióknak a határait, ahonnan fenyegetéseket, kihívásokat észlel, melyek kezelésében felelősséget és részt kíván vállalni. Federica Mogherini szavaival élve az Unió szomszédsága immár nem a Földközi-tenger medencéje, hanem mélyen belenyúlik a Száhel-övezetbe.²⁰

A Globális Stratégia – részben ennek a kiterjesztésnek nyomán, részben az új „kooperatív regionális rendek” koncepció alapján²¹ – együtt, egy külön alfejezetben kezeli a Közel-Keletet és a Mediterráneumot.²² Az Unió komplex megközelítése tehát – az immár hagyományosnak tekinthető 3 kosaras/pilléres struktúra mellett – a regionális rendek dinamikáját is igyekszik figyelembe venni, amit az egyre táguló tér és egyre bővülő esetek, melyekben az Unió politikát vagy irányelveket fogalmaz meg, jól szemléltet. Mindehhez egyre bővülő intézményi és/vagy intézményesített rendszer, és folyamatosan bővített eszközkészlet áll rendelkezésre: a fentebb már tárgyalt euro-mediterrán együttműködési intézmények (EMP, ENP, UfM) mellett az EU-GCC párbeszédet, a palesztin-izraeli – évek óta stagnáló – békefolyamat Kvartettje, valamint a – szintén évekkel ezelőtt megtorpant török uniós csatlakozás folyamat biztosítják a keretet.

A Globális Stratégia ugyanakkor egyfajta uniós számvetésként is értelmezhető, amennyiben összefoglalja azokat a múltbeli és jelenleg is folyamatban lévő tevékenységeket, melyeket az Unió a mediterrán térségben/Közel-Keleten folytat.²³ Tematikusan az uniós szerepvállalás a hagyományos osztásnak megfelelően (politikai/biztonságpolitikai, gazdasági/pénzügyi, kulturális) az alábbiakban foglalható össze. Az Unió politika jelenléte az arab/palesztin-izraeli békefolyamatban (Kvartett) csak korlátozott eredményeket hozott, ugyanakkor igen fontos és gyakran nem egyforma, az uniós tagállamok hozzáállása a konfliktus egyes kérdéseire.²⁴ Igen vitatott az Európai Unió sikere/sikertelensége az arab tavasznak nevezett eseménysorban. Közben tagadhatatlan, hogy az európai demokrácia-modell és a rendszerváltásokat követő demokratizáció egyfajta mintát közvetített a déli szomszédság felé, mára a hat arab tavaszos országból mindössze egyben, Tunéziában zajlik egy óvatos és törékeny politikai átalakulás, mely ebbe illeszthető.

²⁰ Federica Mogherini előadása az EU-ISS 2016-os éves konferenciáján, Párizsban, 2016. április 22-én.

²¹ Cooperative regional orders. Shared Vision, Common Action: A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy.

http://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web_0.pdf

²² Egy békés és virágzó Mediterráneum, Közel-Kelet és Észak-Afrika (A peaceful and prosperous Mediterranean, Middle East and North Africa), Shared Vision, Common Action: A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy.

http://europa.eu/globalstrategy/sites/globalstrategy/files/regions/files/eugs_review_web_0.pdf

²³ Tekintettel a jelen tanulmány témájára, itt csak az ide tartozó tételekkel foglalkozunk.

²⁴ Id. pl. a megszállt területeken termelt áruk megjelölése az uniós országokban stb.

Sokkal sikeresebbnek mondható az Unió részvétele az olyan, a közös kül- és biztonságpolitika körébe tartozó missziókban, mint az EUPOL COPPS és EUBAM Rafah (a megszállt palesztin területeken),²⁵ az EUNAVFOR MED Operation Sophia,²⁶ EUBAM Libya.²⁷ Ezek a missziók egyben rámutatnak arra, hogy az Unió határainak biztonsága, a csempészet és a terrorizmus megakadályozása érdekében egyre aktívabban lép fel, működőképes multilaterális együttműködési kereteket és gyakorlatot kialakítva. Különösen a 2015-ös migrációs hullám és az azóta is a napirenden lévő migráció a Földközi-tengeren keresztül – jelenleg a keleti part-Balkán, illetve a középső, tengeri útvonalon át – úgy tűnik, kikényszeríti a közös uniós migrációpolitika kialakítását, miközben súlyos dilemmát vet fel az uniós értéként tartott humanitárius segítségnyújtás tartalmával és módszereivel kapcsolatban.²⁸

Emellett a Globális Stratégia olyan kérdéseket utal még a multilaterális együttműködések keretébe, mint a víz- és élelmiszerbiztonság, az energia és klímapolitika, az infrastruktúra fejlesztése és katasztrófa-elhárítás. (Ez utóbbiak közül több is szerepelt már az Unió a Mediterráneumért együttműködés projektjeinek témájaként.) Szintén multilaterális keretben látja kezelhetőnek, és talán megoldhatónak a Globális Stratégia a líbiai és a szíriai polgárháborús helyzetet, valamint a palesztin-izraeli konfliktusban az ún. két-államos megoldás megvalósítását.²⁹

Törökországgal az Unió – a kérdésessé vált csatlakozási tárgyalások ellenére – sokrétű és kiterjedt párbeszédet folytat a terrorizmus-ellenes együttműködésről, a regionális biztonságról és a menekültekről. Ez utóbbi témában, bár számos vitára adott okot, az EU-török megállapodás 2016-ben igen jelentős, pozitív eredménnyel járt. Ugyanakkor a török követelés a vízummentességről máig nem teljesült, ahogy a csatlakozási folyamat sem halad előre.³⁰

2. A mediterrán gazdaságok helyzete és kilátásai

Az észak-afrikai és közel-keleti országok világgazdasági integráltsága hagyományosan viszonylag gyengének volt mondható, és ezen – néhány országtól eltekintve - az elmúlt évtizedek is csak keveset tudtak változtatni. A régió két nem-arab állama, Izrael és Törökország e tekintetben kiemelkedik: mind gazdaságuk diverzifikáltsága, mind globálisbeágyazottságuk miatt sok tekintetben eltérő pályát futnak be a térség többi országához képest. Ez

²⁵ bővebben ld.

http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/sede/dv/sede200415missionsoverview_/sede200415missionsoverview_en.pdf

²⁶ https://eeas.europa.eu/csdp-missions-operations/eunavfor-med_en

²⁷ https://eeas.europa.eu/csdp-missions-operations/eubam-libya_en

²⁸ Id. pl. E.N. Rózsa (Ed.), M. Bučar, Ch.Druck, G.Herolf, A. Hettyey, M.Lovec, A. Pauwels, R.Parkes: Mapping Migration Challenges in the EU Transit and Destination Countries, EuroMeSCo Joint Policy Study 6., http://www.euromesco.net/images/joint_policy_studies/joint%20policy%20study%206.pdf

²⁹ Az uniós szerepvállalás elemzése a líbiai, szíriai és a palesztin konfliktusokban meghaladja a jelen tanulmány kereteit, így itt csak említjük azokat.

³⁰ Bővebben ld. Egeresi 2017

megmutatkozik a gazdasági teljesítményükben is, az egy főre jutó GDP-jük messze meghaladja a régiós átlagot, sőt, Izrael esetében az EU átlagát is.

A térségben a népesség növekedési rátája magas lévén az egy főre jutó nemzeti jövedelem sok országban stagnált, vagy alig nőtt. A népesség gyors növekedése megnövelte az élelmiszer- és egyéb import iránti igényt, szükségessé tette az egészségügyi és más infrastruktúrák kiépítését, amelyek fenntartása komoly nehézségekbe ütközött. Az életszínvonal csökkenése mellett további problémát jelentett a munkanélküliség növekedése: a gazdaság többnyire nem volt képes munkát adni az évről évre a munkaerőpiacra lépő nagyszámú fiatalnak.

1. táblázat: Az EU és a mediterrán országok (Med 11) népességi és GDP/fő adatai

	Népesség 2006	Népesség 2016	GDP/fő 2006	GDP/fő 2016
Algéria	33778	40606	4282	4846
Egyiptom	78153	95689	2217	2724
Izrael	7054	8547	28353	33783
Jordánia	5934	9456	3557	3259
Libanon	4057	6007	6592	6984
Líbia	5881	6293	11175	4578 (2011)
Marokkó	30869	35277	2508	3196
Szíria	18915	18430	1618	n.a.
Törökország	68763	79512	10251	14071
Tunézia	10196	11403	3642	4265
Med 11	263600	311220	5620	6399
EU28	497974	511496	33705	35632

Forrás: Világbank

2.1. Gazdasági reformok és felemás eredmények

A kilencvenes évek elejére az arab országoknak az egyre romló gazdasági egyensúly javítása érdekében reformokat kellett végrehajtaniuk. A sikeres világgazdasági alkalmazkodás kulcsa a térség országai számára is a termelési struktúra és a jövedelem-források diverzifikálása volt.³¹ Ennek megfelelően a legtöbb ország több-kevesebb elszántsággal és sikerrel neki is látott bizonyos szerkezet-átalakítási programokhoz.

Az ezredforduló környékén négy ország, Marokkó, Tunézia, Egyiptom és Jordánia vágott bele jelentősnek mondható strukturális átalakítási programba; jellemző módon azok az országok, amelyek természeti kincsekben (kőolajban) kevésbé gazdagok, és ezért nem halogathatták sokáig a gazdasági szerkezet-átalakítást. A reformok leginkább az IMF által ajánlott recept mentén történtek: az állami tulajdon csökkentése privatizációval, a külkapcsolatok liberalizálása, stb. Marokkó és Tunézia az EU perifériáján próbált mindinkább

³¹A kőolaj és a földgáz ugyan jóval kevésbé domináns termék, mint a Perzsa-öböl országai esetében, de Líbia és Algéria esetében a függés egyértelműnek mondható, és az újonnan feltárt kelet-mediterrán gázmező a régió több országa esetében is a szénhidrogén-export növekedését eredményezheti.

bekapcsolódni az európai gazdasági vérkeringésbe, több-kevesebb sikert elérve. Jordánia és Marokkó az EU mellett szabadkereskedelmi megállapodást kötöttek az Egyesült Államokkal is.

Egyiptomban a kilencvenes években kezdődtek meg, majd 2004-ben kaptak újabb lökést a gazdasági szerkezet-átalakítással is együtt járó reform-lépések. Ennek eredményeképpen jelentős liberalizációt hajtottak végre a gazdaságban, csökkentették az általános vámszintet, javították az üzleti környezetet, a társasági adót 40-ről 20 százalékra csökkentették. E mellett az állami vállalatok egy részét is privatizálták. A reformoknak meglették a gazdasági eredményei, Egyiptom a kétezres évek elején az egyik legjobban teljesítő arab államnak, ígéretes feltörekvő piacnak számított. Az ország iránti bizalom megnőtt, a külföldi tőke beáramlása megélnkült. A gazdasági növekedés a 2000-es évek elején jellemző 3-4 százalékról 2005 után 6-7 százalékra nőtt. Bár a globális válság éveiben alig lassult a gazdasági kibocsátás növekedési üteme, a háttérben azonban egyre nyilvánvalóbbakká váltak a növekvő politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek.

A politikában a korábbi rezsim hatalmának erjedése egyre inkább érezhetővé vált. Bár a Mubarak-rezsim a végrehajtó hatalmat még egyértelműen a kezében tartotta, a kormányzati rendszer működési mutatói egyértelműen romlottak, ezen belül is a korrupció vált a lakosság számára is a politikai rendszer egyik legelutasítottabb elemévé. A privatizációval tulajdonossá vált és meggazdagodott, hatalom közeli gazdasági elit és a reformok veszteseivé vált tömegek közötti szakadék egyre inkább nőtt.

A munkanélküliség alig csökkent, az életszínvonal változását a GDP-nél jobban tükröző HDI-mutató értéke alacsony maradt, alig javult. A szegénység és társadalmi egyenlőtlenség szintje, ami más fejlődő országokkal összehasonlítva korábban relatíve alacsony volt, megemelkedett. Az ártámogatásoknak (élelmiszer, üzemanyag) a reformok keretében visszatérően megjelenő csökkentése komoly lakossági ellenállást váltott ki.

Tunézia esetében hasonlóan sikeres kétezres évekről beszélhetünk. A gazdasági szerkezet-átalakítás többé-kevésbé végbement, a termelékenység (TFP) emelkedése javította az ország versenyképességét, nőtt az országban érkező külföldi tőkebefektetések mennyisége. A jó gazdasági eredményeket azonban itt is beárnyékolták a növekvő társadalmi feszültségek, a tartósan jelenlévő munkanélküliség (főleg a fiatalok között).

A reformok utáni időszak makrogazdasági szempontból Jordánia számára is sikeresnek volt mondható, 2000 és 2007 között itt is 6,5 százalék fölött volt az átlagos GDP növekedési ütem. A növekedés egyik húzóerejét a jelentős külföldi működőtőke-beáramlás jelentette, és kitüntetett szerepük volt ebben más arab országok befektetőinek. A munkanélküliség és a lakosság által érzékelt korrupció azonban Jordániában is emelkedett ezekben az években.

Marokkó esetében a gazdasági reformok keretében igyekeztek tudás-alapú szektorokat fejleszteni, illetve központi szerepet kapott a munkahelyteremtés is. A 4-5 százalékos növekedés a kétezres években nemcsak meghaladta a korábbi évek átlagát, de jóval kiegyenlítettőbb is volt, egyre kevésbé függött a mezőgazdasági termelés ingadozásától.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy néhány arab országban ígéretesnek látszó reformfolyamat indult meg, ami a kilencvenes években ugyan rendkívül lassan haladt előre, a kétezres évektől azonban új lendületet vett, és viszonylag jelentős gazdasági növekedési ütemet tett lehetővé ezekben az országokban. Szinte mindegyikük esetében azonban komoly társadalmi feszültségek keletkeztek, amelyek kezelése egyre nehezebb feladatot jelentett az érintett politikai vezetések számára.

Az arab országokat az állam és a nép közötti „társadalmi szerződés” megléte jellemezte: az állam feladata volt az alapvető jólét és a gazdasági és társadalmi fejlődés biztosítása, cserébe a társadalom (széles körben és nyíltan) nem kérdőjelezte meg a politikai vezetés legitimitását. A viszonylag jelentős állami beavatkozásnak is köszönhetően a jövedelem-egyenlőtlenség jóval kisebb volt ezekben az országokban, mint Latin-Amerikában vagy Dél-Kelet-Ázsiában, és jóval kevesebben éltek a szegénységi küszöb alatt.

A „társadalmi szerződést” azonban a felemásan sikerült gazdasági reformok mellett tovább erodálták az élelmiszerek és az olaj világpiaci árának emelkedése. Az élelmiszerárak a világgazdasági válság előtt gyorsan emelkedtek, a 2007. év eleji árak 2008 nyarára a duplájukra nőttek. A válság miatti keresletcsökkenés és a befektetői várakozások pozitív hatásának tekinthető, hogy ekkor jelentős korrekció történt az árakban, 2009-től azonban ismét növekedni kezdtek az élelmiszer-árak, és 2011 elején már meg is haladták a 2008-as korábbi csúcspontot.

Az árnövekedés hatásainak kivédésére a legtöbb arab ország erőteljes élelmiszerár-szubvencionálást alkalmazott. A szubvenciók fenntartása azonban az árak emelkedésével egyre komolyabb költségvetési terhet jelent.

A 2009-2010-es években az árnövekedés miatt megnövekvő importkiadások a GDP 1,2 százalékát tették ki. Ezen belül a legnagyobb tételt a gabonaárak jelentették, az arab országok együttesen a világ legnagyobb gabonaimportőreinek számítanak. Az áremelkedések természetesen eltérően hatnak az egyes országokra, illetve a lakosokra, függően importszükségleteiktől, azok összetételétől, az élelmiszer-termékek fogyasztói kosárbeli súlyától, a támogatási rendszertől és egyéb tényezőktől. A legnagyobb hazai élelmiszer-áremelkedés a térségben Egyiptomban következett be (18% 2010-ben), Szíriában 14 százalék, Tunéziában, Marokkóban és Jordániában viszont csak 3-4 százalékkal emelkedtek az élelmiszerárak (Szigetvári 2016a).

Egyiptom esetében az élelmiszer- és energia árszubvenciójának csökkentése ugyan régóta napirendesen volt, de a gyakorlatban nehezen volt kivitelezhető, hiszen a politikai rendszer stabilitásának egyik fő biztosítékát jelentette. 2011 januárjában, a tunéziai forradalom továbbterjedését elkerülendő a támogatások emelését jelentették be. Ez azonban hatástalan maradt – a korábbi évek kényes politikai egyensúlya a térség szinte összes országában felborult. Az „arab tavasz”-nak is nevezett folyamat Tunézia és Egyiptom esetében a korábbi politikai vezetés hatalomvesztését jelentette, míg Líbia és Szíria esetében máig tartó polgárháborúba torkollott.

3. Az EU és a mediterrán gazdaságok

A következő részen azt vizsgáljuk meg, vajon a kétoldalú gazdasági együttműködés mennyiben tudta elősegíteni a térség világgazdasági integrációját és prosperitását.

2. táblázat: Az Európai Unió és a Med 11 közötti külkereskedelem³²

	Import			Export			Mérleg
	millió euró	növekedés %	extra-EU %-a	millió Euró	növekedés %	extra-EU %-a	millió euró
2006	128592		9,4	114771		10,0	-13821
2007	134784	4,8	9,3	124221	8,2	10,1	-10563
2008	151654	12,5	9,6	137495	10,7	10,5	-14157
2009	107265	-29,3	8,7	121239	-11,8	11,1	13974
2010	133333	24,3	8,7	150714	24,3	11,1	17381
2011	132237	-0,8	7,6	161916	7,4	10,4	29680
2012	155499	17,6	8,6	175207	8,2	10,4	19707
2013	146480	-5,8	8,7	179427	2,4	10,3	32947
2014	139396	-4,8	8,2	177494	-1,1	10,4	38098
2015	133608	-4,2	7,7	184987	4,2	10,3	51378
2016	131942	-1,3	7,7	186244	0,7	10,7	54302

Forrás: Eurostat

Hosszú távon vizsgálva, a klímaváltozás is jelentős hatással lehet a térség gazdasági potenciáljára. A Közel-Kelet a világ édesvíz-forrásokkal egyik leggyengébben ellátott régiója. A klímaváltozás hatására az éghajlat várhatóan még melegebbé és szárazabbá válik, ami vészes vízszegénységet okozhat. A vízhiány kihat a mezőgazdasági termelésre, amely az édesvíz-készletek 85 százalékát hasznosítja. A térség országainak azon részénél, amely már ma is importra szorul élelmiszerekből, ez a függés tovább várhatóan tovább növekedik. Egyes országok esetében éppen az exportban jelentős szerepet betöltő termékek (pl. primőr zöldségek, gyümölcsök Jordánia, Egyiptom, Marokkó esetében) exportja eshetnek vissza. A víz a térségbeli konfliktusok forrása egyik oka is, így a szűk források fölötti rendelkezés akár jövőbeli katonai konfliktusokat forrása eredményezhet.

A kétoldalú kereskedelemben a régió pozíciójának erőteljes romlása volt megfigyelhető: míg 2008-ig a déli Mediterráneum többletet könyvelhetett el a kétoldalú kereskedelemben, 2009-től kezdve egyre növekvő EU többlet a jellemző. E mögött több tényező is meghúzódik: 2008 után jelentősen visszaesett az EU importkereslete, és kisebb növekedés után 2012 óta gyakorlatilag csökken a mediterrán országok EU-ba irányuló exportja. Ebben két tényező játszott közre elsősorban: az arab tavasz és az azt követő politikai események először Tunézia és Egyiptom, később Líbia és Szíria exportját is jelentősen visszavetették. E mellett a kőolaj világgiazi árának esése is kihatott a térség export-bevételeire. Árnyalja ugyanakkor a képet, hogy 2013 és 2016 között az EU-ba exportált kőolaj 66 milliárdról 28 milliárd euróra csökkent,

³² A mediterrán országok ott 11 államot jelentenek, az öt észak-afrikai (magreb) és 5 közel-keleti (masrek) euromed ország mellett Törökországot is beleértjük.

miközben a teljes EU export 15 milliárddal csökkent csak, vagyis más termékek esetében növekedés volt tapasztalható. Nőtt az exportált élelmiszeripari termékek mennyisége (9,1-ről 11,3 milliárd euróra), de a feldolgozóipar (70-ről 88 milliárd) esetében is a gép- és járműipar (28-ről 40 milliárd) volt az egyik kulcsszektor. Meg kell ugyanakkor jelezni, hogy a fenti Euromed-11 ország magában foglalja Törökországot is, amely messze kiemelkedik e téren a régiós országok közül, valamint Izraelt, amely szintén teljesen eltérő, nagyrészt feldolgozóipari, sokszor high-tech termékeket is magában foglaló export termékszerkezettel rendelkezik.

3. táblázat: A Med 11 fő kereskedelmi partnerei

Partner	Import	%	Partner	Export	%	Partner	Összes	%
Világ	417,2	100,0	Világ	247,5	100,0	Világ	664,6	100,0
1. EU28	173,4	41,6	1. EU28	120,2	48,6	1. EU28	293,6	44,2
2. Kína	60,0	13,2	2. USA	28,4	11,5	2. Kína	61,4	9,2
3. USA	27,2	6,5	3. EAE	8,1	3,3	3. USA	55,6	8,4
4. Oroszország	22,2	5,3	4. Irak	7,8	3,2	4. Oroszország	24,7	3,7
5. Dél-Korea	12,6	3,0	5. Kína	6,4	2,6	5. India	16,6	2,5

Forrás: Eurostat (2015)

A mediterrán országok (Med-11) importjuk 41,6 százalékát szerezték be az EU-ból, míg exportjuk 48,6 százalékban irányult az EU28 országaiba. Ha a teljes kereskedelmet tekintjük, az EU (44,2%) messze a legfontosabb kereskedelmi partnere a régiónak, messze megelőzve Kínát (9,2%) vagy az Egyesült Államokat (8,4%). Nagyon ugyanakkor a regionális különbségek: míg Marokkó vagy Tunézia esetében az EU a kereskedelmi forgalom 70-80 százalékát fedi le, Egyiptom vagy Jordánia esetében az arány inkább 30-40 százalék körül mozog.

4. táblázat: Az EU exportja a térség országaiba

	2007	2010	2013	2016
Algéria	11270	15595	22392	20360
Egyiptom	10343	15056	14899	20632
Izrael	14299	14523	16930	21107
Jordánia	2654	2790	3714	4056
Libanon	3376	4964	6687	6654
Líbia	4228	7123	7843	3454
Marokkó	12380	13786	17287	20802
Palesztín Önk.	46	80	116	254
Szíria	3273	3731	761	432
Tunézia	9552	11136	11172	10552
Törökország	52830	61929	77623	77974

Forrás: Eurostat

5. táblázat: Az EU importja a térség országaiból

	2007	2010	2013	2016
Algéria	20585	21075	31920	16508
Egyiptom	7039	7252	7970	6705
Izrael	11343	11156	12496	13232
Jordánia	221	249	353	339
Libanon	309	330	341	412
Líbia	27401	29240	23205	4890
Marokkó	8115	7775	10045	13789
Palesztín Önk.	14	35	14	18
Szíria	3387	3600	128	68
Tunézia	8991	9557	9348	9317
Törökország	47378	43062	50657	66770

Forrás: Eurostat

Az, hogy a mediterrán, de főként az észak-afrikai országok számára elsődleges jelentőségű az Európai Unióval folytatott kereskedelem, és hogy nem képesek fejlődni az uniós kapcsolatok erősítése nélkül, elég egyértelműen látszik. Az azonban, hogy az Unió számára is valódi gazdasági érdek a Mediterráneum fejlődése, már kevésbé egyértelmű. Egyrészt, mint azt láthattuk, a mediterrán kereskedelem az EU külkereskedelmének elég kis hányadát teszi csak ki, másrészt a gazdasági növekedés jelenlegi üteme alapján sem mondhatjuk azt, hogy a térség különösen perspektivikusnak tűnne. A mediterrán, és különösen a Magreb országoknak már jelenleg is az Európai Unió az elsődleges kereskedelmi partnere, a magas exportrészesedés miatt az EU az ide irányuló exportjának további növekedését csak ezen országok gazdasági növekedése révén érheti el.

4. A szabadkereskedelmi megállapodások hatásai

A kilencvenes évektől felerősödő új regionalizmus számos fejlődő országot arra készítetett, hogy szabadkereskedelmi megállapodást kössön a legfőbb partnereinek számító fejlett országokkal. Sokan úgy gondolták, hogy ezek a kereskedelmi integrációk a gazdasági növekedés alapjai lehetnek a fejlődő országok számára: a termékei számára jobb piacra lépési lehetőséget teremtenek, a növekvő hazai verseny révén segíti a gazdaság modernizációját, ráadásul a vonzóvá befektetési célponttá váló gazdaságok a beáramló külföldi tőke hatására jobban tudnak integrálódni a világgazdaságba is.

Az euro-med társulási megállapodások keretében aláírt szabadkereskedelmi megállapodások azonban nem igazán tudták beteljesíteni ezeket az elvárásokat. Kimaradt a szabadkereskedelmi megállapodásból a déli mediterrán országok számára központi jelentőségű agrárszféra, igaz, itt az EU déli országainak érdekvédelme mellett (ti. hogy saját termékeik jussanak az EU belső piacára, és a külső országoknak csak kiegészítő szerep juthasson), a déli mediterrán országok részéről is ódzkodtak a rendkívül magas szubvenciókkal védett belső agrárpiac liberalizálástól.

A megállapodások tehát az ipari termékekre vonatkoztak, a legtöbb déli mediterrán ország ipari termékei előtt azonban már korábban is nyitva volt az Unió piaca, tehát az ő szempontjából ezen a téren nem sok változás történt. Pontosan azokon a területeken viszont, ahol a mediterrán országok versenyképesek lettek volna, és amelyek legfőbb exporttermékeik közé számítanak, kevés áttörést jelentett a szabadkereskedelmi megállapodás. A textiltermékek esetében a mediterrán termelők korábban adott kvótáig exportálhattak az EU-ba, ami a WTO szabályozása miatt fokozatosan megszűnt. Pedig a korábbi, kvótákon alapuló Multifibre Agreement (MFA) éppen az olyan kis termelőknek jelentett előnyt, mint Tunézia vagy Egyiptom, hiszen adott kvótát biztosított számukra, vagyis a versenyképesebb konkurensok (Kína, India, Pakisztán, Banglades) nem szorították ki őket.

A déli államok eddig magas vámokkal védett hazai iparának viszont szembe kell néznie a megnövekedett európai konkurenciával. Annak érdekében, hogy a hazai gazdasági szereplők megerősödhesse és fel tudjanak készülni a fokozott versenyhelyzetre, az euro-med megállapodások értelmében csak késleltetve (akár 15 év alatt) építették le a leginkább érintett, elsősorban fogyasztási cikkek termelő szektorok esetében a vámokat. A cél tehát az lett volna, hogy a mediterrán termelők racionalizálás és modernizáció révén olyan hatékonyság-növekedés elérni, mely révén képesek lennének felvenni a versenyt. Azonban kedvező földrajzi és logisztikai helyzetük ellenére a térség vállalkozásai nem tudtak sikeresen bekapcsolódni a multinacionális vállalatok globális értékláncaiba. Bár néhány pozitív példát találhatunk Tunézia, Marokkó vagy akár Egyiptom esetében is, de ezek inkább a kivételeknek számítanak, mint az általános gyakorlatnak. (Del Prete et al. 2016 p. 265) A szabadkereskedelem és az EU-val egyre szorosabbá váló gazdasági integráció tehát nem igazán váltotta be azt a reményt a növekvő külföldi FDI kapcsán. Az a hatás, ami a közép-kelet-európai országok esetében a kilencvenes évektől a kétezres évek elejéig lehetővé tette a külföldi tőkére épített modernizációt, a mediterrán térség kapcsán alig jelent meg.

A tőke beáramlását akadályozta az is, hogy a szabadkereskedelmi megállapodást az EU bilaterálisan kötötte az egyes mediterrán államokkal, vagyis valójában nem jött létre az egész Mediterráneumra kiterjedő szabadkereskedelem. A résztvevő déli államok között hiányzó megállapodások megnehezítik a valódi szabadkereskedelmet, így az ún. „hub-and-spoke” (kerékagy és küllők) hatás következtében az EU sokkal kedvezőbb befektetési célpont maradt, mint az egyes partnerországok (Ülgen 2011b p. 19). A 2004-es Agadíri megállapodás keretében ugyan Marokkó, Tunézia, Egyiptom és Jordánia megkezdte az egymással szembeni akadályok lebontását, ez a folyamat azonban meglehetősen nehezen halad, és a származási országok kumulálási rendszerének bonyolultsága is nehezítő tényező.³³ A régió belüli kereskedelem máig meglehetősen alacsonynak mondható, a régió össz-kereskedelmének mindössze 2.2 százalékát teszi ki. A meglévő kapcsolatok is elsősorban az egyes szubrégiókon belül jellemzőek, tehát a Magreb és Masrek közötti kereskedelem még az előbbinél is kisebb.

³³ A szabadkereskedelmi egyezményeknél a származási ország igazolása bizonyítja, hogy a termék az övezeten belüli országból származik.

A priváttőke mellett (vagy inkább helyett) az EU fejlesztési segély nyújtásával igyekezett elősegíteni az Euro-med partner országok gazdasági fejlődését. A különböző intézményi keretek között 1979 és 2013 között összesen 16 milliárd euró fejlesztési segélyben részesültek a déli mediterrán országok, részben a különböző uniós pénzügyi eszközök, részben kétoldalú támogatások révén. (Ayadi – Gadi 2013) 1995 után egyértelműen megnőtt a térségnek allokkált források aránya, ami egyértelműen mutatja az EU megnövekedett érdeklődését is, de az egyes országok célországok közötti eltérések e téren is jól kirajzolódnak. Szintén jól láthatóak voltak az egyes EU tagállamok eltérő prioritásai. Az EU déli országai (spanyolok, olaszok, de részben a franciák, görögök és portugálok) alapvetően a 'protekciónizmus + nagyobb támogatások' típusú megoldásban voltak érdekeltek, hiszen nem érdekük a konkurens déli mezőgazdasági termékek beengedése, maguk is kevésbé exportálnak ezekbe az országokba, ugyanakkor fontos számukra, hogy az EU is támogassa azokat a beruházásokat (pl. infrastrukturális, környezetvédelmi), ami számukra is hasznos. Az északi országok ugyanakkor hagyományosan a szabadkereskedelmet támogatják ipari (és agrár) termékeik exportja miatt, de kevésbé érdekeltek a jelentős pénzügyi támogatás nyújtásában. A két terület (kereskedelem nyitottsága és támogatások nagysága) tekintetében tehát éppen ellentétesek az érdekviszonyok.

Az tehát viszonylag jól látható, hogy a gazdasági együttműködésnek a szabadkereskedelemre építő európai modellje nem vált sikeressé. Ebben a Mediterráneum politikai instabilitás, a belső regionális kapcsolatok hiánya, az EU gyengébb elköteleződése, a szolgáltatás-liberalizáció elmaradása, szabályozás harmonizálásának hiánya játszottak leginkább közre.³⁴ (Borrell-Porta 2012 p. 15) Bár az utóbbi években néhány területen érdemi előrelépés történt, jobban menedzselteké váltak a pénzügyi segélyek, megkezdődtek a tárgyalások az egyezmény kiszélesítéséről, a déli országok egymás közötti integrációban is előrelépés történt, de a tényleges hatás kicsi.

A mediterrán országok közül talán Tunézia gazdasága volt a legfelkészültebb a szabadkereskedelmi megállapodásra. Ennek ellenére a megállapodás következményei itt sem egyértelműen pozitívak, ami a 2010 végén az arab tavasz kiindulópontjának számító tiltakozásokban is kifejeződött. A sikertelenség részben a Tunézia gazdaságpolitika hibáinak tudható be, igaz, a nemzetközi szervezetek és az EU is támogatta a szigorú fiskális- és az árfolyam-politika túlzott erőltetését a versenyképesség és a gazdaság növekedési potenciáljának erősítése helyett. De megemlítendő az adóbehajtás gyengesége, mind a tőke, mind a bérjövödelmek esetében, a külső és belső tőkebefektetéseket is elősegítő közberuházási projektek elhanyagolása, egy átlátható versenypolitika kialakítása, és a külkereskedelemmel kapcsolatos bonyolult ügyintézés fennmaradása (Chemingui – Bchir 2012 p. 113).

³⁴ Érdekes módon az agrárkereskedelem hiányzó liberalizálása kisebb hatással bír.

5. Hogyan tovább?

Az arab tavasz eseményei is hozzájárultak ahhoz, hogy az Európai Bizottság az ENP megújítását tűzte ki célul. Egyik felmerülő lehetőség a gazdasági kapcsolatok intenzívebbé tételére a DCFTA-k³⁵, a jelenleginél mélyebb és átfogóbb szabadkereskedelmi megállapodások adódnak. Az EU-val DCFTA szerződést kötő állam esetében az ipari szabadkereskedelmen jóval túlmutató, a mezőgazdaságra és a szolgáltatásszektorra is kiterjedő megállapodás születik, ami széleskörű jogszabályi harmonizációt is jelent – természetesen a külső fél ülteti át az EU közöspiaci szabályozásainak releváns elemeit (versenyszabályozás, szabványok, kereskedelmi előírások, stv.). Ezek hatásaként az adott gazdaság a korábbi szabadkereskedelmi megállapodásoknál jóval szorosabban integrálódik az egységes gazdasági térbe.

Az EU ilyen DCFTA típusú megállapodást kötött Keleti Partnerség három államával, Ukrajnával, Grúziával és Moldovával. A Tanács 2011 decemberében hasonló DCFTA megállapodásokról ajánlott tárgyalásokat a négy legfelkészültebb, a kereskedelmi kapcsolatok erősítése terén legmesszebb menő mediterrán országnak, Jordániának, Egyiptomnak, Marokkónak és Tunéziának. Az ajánlat jelentős részben az Arab tavasz „sokkjára” adott válaszlépésként is értelmezhető. (van der Loo 2015 p. 1). A négy ország közül azonban csak Marokkó és Tunézia jelezte érdeklődését, ami érthető, hiszen ezen országok gazdasága és kereskedelme is jóval szorosabban kapcsolódik az EU-hoz.

A DCFTA-k hatékonysága kapcsán nehéz egyelőre állást foglalni, hiszen a már megkötött egyezmények tapasztalatai egyelőre nem állnak rendelkezésre. Abból a szempontból mindenképpen előremutatók lehetnek, hogy egy jóval erőteljesebb modernizációs kényszert helyezhetnek a résztvevő országokra, és a jogi harmonizáció erősítheti a tőkevonzó képességüket, illetve lehetőségeiket a nemzetközi termelési hálózatokban történő bekapcsolódásra. Kérdéses ugyanakkor, hogy a szuverenitás részleges feladásával is járó egyoldalú harmonizáció valóban szükséges-e – ez EU a nem szomszédos államokkal (pl. Kanada) is olyan új típusú szabadkereskedelmi megállapodásokat köt, amelyek a szolgáltatásokat is magukba foglalják, ugyanakkor a harmonizációt az *acquis* szabályainak kötelező átvétele nélkül teszi lehetővé. (Hoekman 2016 p. 13) E mellett a DCFTA megállapodások jelentősen növelik a differenciálást – ez ugyan az utóbbi időszakban az ENP-nek egyértelmű törekvésévé vált, ugyanakkor ennek a hatásai is kérdésesek: vajon képes-e ez a differenciálás húzóerőként megjeleni a többi ország számára. Ráadásul, míg a keleti partnerországok esetében a megkötött DCFTA szabadkereskedelmi megállapodásokkal járó kiterjedt harmonizációs kötelezettség költségeinek viselése mögött a jövőbeli teljes jogú tagság reménye állhat (lévén európai országokról van szó), a délieknél erről nincs szó.

A régió országai közül gazdaságilag az egyik legsikeresebb Törökországgal volt, amellyel viszont némileg eltérő, vámunióra építő kereskedelmi megállapodás van érvényben. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a szomszédságpolitikában résztvevő országok számára

³⁵ A DCFTA a Deep and Comprehensive Free Trade Agreement, azaz a Mélyreható és Átfogó Szabadkereskedelmi Megállapodás rövidítése.

reális alternatíva lehetne-e a vámunió, és számos szerző legalábbis megfontolandónak tartja a vámunió bizonyos előnyeit ezen országok számára (Togan 2012, Ülgen 2011a, 2011b), bár ők is hangsúlyozzák, hogy a meglévő szabadkereskedelmi megállapodások továbbfejlesztése a törökhöz hasonló vámunióvá elképzelhető ugyan, de nem valószínű.

A vámunió kiterjesztése mellett szóló egyik érv a szomszédságpolitikában részt vevő államok esetében a bilaterális szabadkereskedelmi megállapodások bonyolult rendszeréből következik. A vámunió egy csapásra megoldaná a nem teljes liberalizációból és a származási országok bonyolult kumulálási rendszeréből adódó nehézségeket. Togan (2012) a vámuniónak a török gazdaságra gyakorolt pozitív hatásában látja a vámunió lehetséges előnyét. Az EU–török vámunió segítette a török gazdaság liberalizálásában és versenyképessé tételében. Ugyanakkor ő is megjegyzi, hogy a vámunió költségeinek elviselését a teljes jogú tagság reménye tette elfogadhatóvá, ami a legtöbb érintett ország esetében egyértelműen nem jön szóba. Hasonló következtetésre jut Holmes (2010), aki szerint a kereskedelmi egyezményre épülő integráció csak akkor lehet sikeres, ha egyértelműen előnyös a hazai gazdaságnak, vagy ha nem, akkor a csatlakozás lehetősége áll mögötte. Vagyis, bár a vámunió adminisztratív jóval egyszerűbb, mint a szabadkereskedelmi egyezmény, de az EU esetében a vámunió a már érvényben lévő külső vámtarifák és egyéb kereskedelempolitikai megállapodások egyoldalú átvételét jelenti, ami nem is a létrehozást nehezíti, inkább a fenntarthatóságot teszi kérdésessé. A teljes jogú tagság esélye nélkül azonban a vámunió költségei túl magasak lennének a partner országoknak, ahogy – a csatlakozási folyamat lelassulásával – Törökország számára is csökkent a vámunió vonzereje. (Szigetvári 2016b)

Az EU–török gazdasági kapcsolatok modellértéke a vámunió túlmutató hatású lehet, különösen a déli mediterrán országok számára. Törökország többségében muszlim állam, képes volt szoros kapcsolatot kiépíteni az EU-val, ráadásul gyors növekedésével a régió egyik vezető gazdasági hatalmává és pólusává vált. Bár a „török csoda” nem exportálható, de demonstrációs hatása nagyon erős, és elemzésre érdemes (Chislett 2012). Tocci (2012) szerint a kondicionalitásra, a pusztán elérendő célok kitűzésére épülő EU-politikák nem megfelelőek a szomszédos partnerországoknak, de a funkcionális együttműködések működőképeseek lehetnek. Is itt a törökök partnerként való bevonása is szóba kerülhet: Törökország az elmúlt évek reformjai során komoly tapasztalatokra tett szert például a gazdasági szabályozás vagy a pénzügyi szektor területén, és ezeket a déli partnerországok is jól tudnák használni (Ülgen 2011b p. 22-27).

6. Összefoglalás

Az Európai Unió – földrajzi, történelmi, politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatai okán – közvetlenül érdekelt és érintett szomszédsága, így a Közel-Kelet és a Mediterráneum biztonságában, stabilitásában és fejlődésében. Bár a tágabban értelmezett Közel-Kelet kérdéseiben is vállalt szerepet, a hidegháború végét követően az euro-mediterrán térségben hozott létre intézményesített együttműködési kereteket, melye a külvilág és a szomszédság, valamint magának az Uniónak a fejlődésével és (át)alakulásával folyamatosan változtak.

Az együttműködés határai tágultak, a Földközi-tenger közvetlen partmenti sávján túlnyúltak, mígnem a térséggel kapcsolatos komplex politika beépült az Unió Globális Stratégiájába. Tematikusan az eredeti három kosaras/pilléres szerkezet is bővült, előbb a feltételeesség elve lépett be, majd a pillérek kiegészültek hat nagy projekttel, illetve a civilszervezetek és a privátszféra bevonásával. Jóllehet az Uniót számos kritika éri az egyes tematikus kérdésekben játszott szerepe, pontosabban annak sikertelensége miatt, az uniós jelenlét megkérdőjelezhetetlen, és úgy az Unió, mint a partnerországok szempontjából szükségszerű. A 2015-ben kezdődött migrációs válság pedig megmutatta, hogy az együttműködési és alkalmazkodási kényszer nem egyoldalú.

A közel-keleti térség jelenlegi, növekvő bizonytalanságai és a globális migrációban játszott erősödő szerepe mögött a térség gazdasági és politikai folyamatainak kudarcai állnak. A gazdasági növekedés hasznát jelentős részben egy szűk elit élvezte, a munkanélküliség pedig, különösen a fiatalok között, igen magas volt, ami növelte a társadalmi feszültségeket. A térség legtöbb országa a térségben a bürokrácia, a magas politikai kockázat, a rossz gazdasági struktúra miatt nem kellően versenyképes a külföldi befektetők szemében sem. A gazdasági problémák kihatnak a régió politikai stabilitására is: az évtizedek óta hatalmon lévő autoriter rezsimek meggyengültek, legitimitásukat sok országban teljesen elveszítették. Az olykor forradalmi módon megnyilvánuló elégedetlenség azonban nem tudott megnyugtató megoldást eredményezni, a radikális iszlám előretörése tovább fokozza a térséggel kapcsolatos bizonytalanságot.

Mindez hozzájárult a régió amúgy is jelentős migrációs potenciáljának felerősödéséhez: a korábbi évtizedek demográfiai robbanása jelentős fiatal népességet eredményezett, akik a munkanélküliség, a jövőkép hiánya, a romló gazdasági és politikai körülmények miatt frusztráltak, és a jobb jövő reményében egy működő államba vágyódnak. És a régió földrajzi elhelyezkedése miatt az elsődleges célpontjuk: Európa.

Az EU mediterrán kezdeményezéseinek egyik legalapvetőbb célja az, hogy a régió gazdasági fejlődésének segítése révén saját biztonsági kockázatát csökkentse. A gazdasági liberalizációval és gyors külgazdasági nyitással végrehajtandó reformok azonban rövidtávon óriási gazdasági költségeket jelentettek a déli országok számára. Az EU - belső strukturális feladatai illetve a keleti bővítés miatt - csak korlátozott támogatást tudott nyújtani mindehhez, és az egyes problémákra (fizetési mérleg gondok, munkahelyteremtés) megoldást jelentő külföldi befektetések fellendülése is elmaradt. Számos terület (szolgáltatás-liberalizáció,

munkaerő-áramlás) egyelőre nem vagy csak részben tárgya a két ország-csoport partnerségének. A mediterrán politika tehát, melynek célja az EU-t érő biztonsági kockázatok csökkentése lenne, sokszor az e folyamattal ellentétes hatásokat erősítette.

Hivatkozások

- Ayadi, R. – Gadi, S. (2013): The Euro–Mediterranean Partnership and Development Assistance: Past Trends and Future Scenarios. *MEDPRO Technical Report No. 32.*, március
- Boening, A. (2008): Regional Security through Synergistic Integration: A Euro–Mediterranean Regional Security Complex? *European Union Miami Analysis (EUMA), Special Series. Vol. 5, No. 13 June 2008*
- Borrell-Porta, M. (2012): The importance of institution–building in free trade agreements. In: *Joan Costa–Font (szerk.): Europe and the Mediterranean Economy. Routledge, Abingdon – New York, pp. 3–23.*
- Buzan, B. – Waeber, O. – de Wilde, J. (1998): *Security. A new Framework for Analysis.* Lynne Rienner Publishers, Boulder
- Chemingui, M.A. – Bchir, H. (2012): Have the promises used to sell the Euro–Mediterranean partnership come true? Illustration from the Tunisian experience. In: *Joan Costa–Font (szerk.): Europe and the Mediterranean Economy. Routledge, Abingdon – New York, pp. 93–115.*
- Chislett, W. (2012): Turkey’s Accession to the European Union: Going Nowhere. *Documento de Trabajo, Serie Unión Europea y Relaciones Internacionales, No. 55., Universidad San Pablo*
- Del Prete, D. – Giovannetti, G. – Marvasi, E. (2016): Small and Medium Enterprises’ Competitiveness through Global Value Chains. *IEMed Mediterranean Yearbook (2016): European Institute of the Mediterranean, Barcelona, pp. 263–268.*
- Egeresi Zoltán: Ki mit nyert? Több mint egy évvel a menekültügyi „megállapodás” után. *SVKK Elemzések, 2017/3, 2017. június 29.*
- Európai Bizottság (2017): *European Union, Trade in goods with Euromed 11 Directorate General for Trade, május 3.*
http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113076.pdf
- Eurostat (2015): *Euro–Mediterranean Statistics, 2015 edition, Luxemburg: Európai Unió*
- Günay, C. (2016): *Reality Check: Why the EU Needs to Rethink its Neighbourhood Policy. Papers IEMed 29., European Institute of the Mediterranean, Barcelona*
- Hoekman, B. (2016): *Deep and Comprehensive Free Trade Agreements, EIU Working Papers RSCAS 2016/29, European University Institute*
- Holmes, P. (2010): *Deep Integration in EU FTAs. Economic Department Working Paper Series, No. 7. (2010): Brighton, University of Sussex*
- Kourtelis, C. (2015a): *The Political economy of Euro–Mediterranean Relations. European Neighbourhood Policy in North Africa. Palgrave Macmillan, Basingstoke – New York*
- Kourtelis, C. (2015b): *Assessing EU Aid to the ‘Southern Partners’ of the European Neighbourhood Policy: Who Benefits from the Reforms in the Agricultural and Industrial Sector?, Journal of Intervention and Statebuilding, 9:2, pp. 190–211.*
- van der Loo, G. (2015): *Enhancing the Prospects of the EU’s Deep and Comprehensive Free Trade Areas in the Mediterranean: Lessons from the Eastern Partnership, CEPS Commentary, június 24.*
- N. Rózsa, E. (2015): *Az arab tavasz. Osiris Kiadó, Budapest*

- Schumacher, T. (2016): Back to the Future: The 'New' ENP towards the Southern Neighbourhood and the End of Ambition. College of Europe Policy Brief, 1/16, January
- Szigetvári, T. (2016a): A migráció politikai–gazdasági háttere a Közel–Keleten. *Regio* 24:(2) pp. 140–157.
- Szigetvári, T. (2016b): EU–Turkey Relations: Customs Union and More ... or Less? In: *Gstöhl, Sieglinde: The European Neighbourhood Policy in a Comparative Perspective Models Challenges Lessons*. Routledge, London – New York, pp. 107–124
- Tocci, N. (2012): A Trilateral EU–US–Turkey Strategy for the Neighbourhood: The Urgency of Now. IAI Working Papers, No. 1208., március.
- Togan, S. (2012): The EU–Turkey Customs Union. A Model for Future Euro–Med Integration. MEDPRO Technical Report, No. 9., március 14.
- Ülgen, S. (2011a): A Faster, Better Route to Economic Integration Across the Mediterranean. EDAM Discussion Paper Series, No. 3., Centre for Economics and Foreign Policy studies (EDAM), Istanbul.
- Ülgen, S. (2011b): From Inspiration to Aspiration. Turkey in the New Middle East. The Carnegie Papers, december.
http://carnegieendowment.org/files/turkey_mid_east.pdf